

Vanuit de ivoren toren het veld in, samen mét participanten. Premissen van participatief actie-onderzoek

MICHELLE VAN IMPE^a & OLGA PETINTSEVA^b

- ^a Doctoraal onderzoeker, Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP), vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Universiteit Gent
- ^b Postdoctoraal onderzoeker FWO, vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Universiteit Gent en vakgroep Criminologie, Vrije Universiteit Brussel (corresp.: olga.petintseva@ugent.be)

1. PAR EN DE HEILIGE HUISJES VAN SOCIAALWETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

Sociaalwetenschappelijk onderzoek vertrekt veelal vanuit een engagement om bepaalde (verborgen of onderkende) problematieken die mensen ervaren in kaart te brengen, te analyseren en aanbevelingen te formuleren met het oog op positieve veranderingen. Onderzoeksparticipanten delen doorgaans de motivatie (veelal vanuit eigen ervaring) om bij te dragen tot een beter begrip en benadering van een bepaald fenomeen (BELL, 2011; DUPONT, 2008). Hieromtrent willen we alvast twee (zelf-)kritische vragen opwerpen met betrekking tot de gegenereerde kennis en acties die uit onderzoek voortvloeien. Inzake kennisconstructie kunnen we ons afvragen of de door ons gegenereerde informatie wel voldoende de realiteit en belangen van de mensen achter onze data weerspiegelt? Zoals vrijwel alle academici erkennen, heeft ook de wetenschap haar beperkingen en krijgen resultaten in belangrijke mate vorm door onze epistemologische premissen en onderzoeksdesigns. Vanuit een reflexief oogpunt is het belangrijk om na te denken over deze ‘gesitueerdheid’ van wetenschappelijke kennis (RITTER et al., 2018). Wat het actie-element betreft, kunnen we ons de vraag stellen in hoeverre sociaalwetenschappelijk onderzoek rechtstreeks bijdraagt tot een meer rechtvaardige samenleving en tegemoet komt aan de noden van participanten? Deze kwestie hangt nauw samen met de discussie over de beoogde doelstelling van onderzoek: staan we als academici ‘buiten’ de door ons onderzochte realiteiten en is het aan anderen om aan de slag te gaan met onze bevindingen of kunnen we zelf betekenisvolle transformaties bewerkstelligen (DUPONT, 2008; GREENWOOD & LEVIN, 2007)? Deze vragen kunnen ons dagelijkse professionele doen en laten ter discussie stellen en ze vormen dé uitgangspunten van participatief actie-onderzoek (hierna afgekort als ‘PAR’ naar de Engelse benaming *Participatory Action Research*). Om deze reden willen we deze bijdrage wijden aan een zowel theoretische als praktische reflectie over PAR, hopen dat we hiermee interesse kunnen opwekken voor een bredere toepassing van PAR in de criminologie.

2. MEER DAN EEN METHODE

Participatief actie-onderzoek is een transformatieve epistemologie¹ met als uitgangspunt dat onderdrukte groepen vanuit hun eigen praxis structurele ongelijkheden – zo ook de sociale controle en het bepalen wat geldt als aanvaardbare kennis, discoursen en praktijken – in vraag kunnen stellen en wijzigen (FALS BORDA & RAHMAN, 1991; FREIRE, 1970). Ze streeft actief een meer sociaal rechtvaardige samenleving na waarin welzijn, gelijkheid en (zelf-)

¹ De constructie van veelzijdige kennis (vanuit en in relatie tot de praktijk) wordt binnen PAR immers beschouwd als de belangrijke motor voor zowel persoonlijke en sociale verandering (CAHILL, 2007).

ontwikkeling van mensen centraal staan (GREENWOOD & LEVIN, 2007). Vanuit een kruisbestuiving tussen de bevrijdingssociologie van Orlando FALS BORDA (1925-2008), de kritische pedagogie van Paulo FREIRE (1921-1997) en de emancipatorische sociale psychologie van Kurt LEWIN (1890-1947), ontwikkelde PAR zich gaandeweg tot een epistemologie die zich afzet tegen traditionele wijzen van sociale wetenschapsbeoefening (ROOSE et al., 2014). Concreet stapt PAR af van de idee dat het bestaande academische ‘expert-denken’ en de ingebedde norm dat er voldoende afstand moet zijn tussen onderzoekers en hun ‘onderzoekssubjecten’ teneinde objectieve data te bekomen (CAHILL, 2007). Daarentegen vertrekt PAR vanuit de premisse dat mensen experts zijn van hun eigen leven en context. Indien we kennis willen genereren over bepaalde fenomenen of gemeenschappen, dienen de mensen om wie het gaat bijgevolg niet alleen ‘bevraagd’ maar nauw betrokken te worden (GREENWOOD & LEVIN, 2007). Hoewel PAR een brede benadering met verschillende invullingen is, bespreken we in deze rubriek de meer intensieve toepassing die een sterk doorgedreven coöperatie onderschrijft. De onderliggende idee van deze kritische varianten van PAR is dat we als academici (vanuit een veilig ivoren toren) al te vaak vanuit onze eigen denkkaders en woordenschat schrijven over mensen en zo bijdragen tot het legitimeren van hegemonische praktijken en discoursen. Publicaties en andere output van academisch onderzoek zouden bijgevolg maatschappelijke structuren weerspiegelen en reproduceren of wat FOUCAULT (1975/2015) omschreef als *subjectifying social sciences*. Dit is precies wat PAR anders wil doen door ‘participatie’ te vertalen naar een gedeeld eigenaarschap van een onderzoek. Het participatieve element maakt van ‘onderzoekssubjecten’ expliciet mede-onderzoekers die idealiter betrokken worden in alle fasen van een studie (i.e. van bij de ontwikkeling van de focus en onderzoeksvragen tot de verspreiding van de resultaten) (SMITH et al., 2010). Daarnaast is het essentieel dat dergelijk onderzoek de interesses en noden van de mede-onderzoekers incorporeert en dat de relaties binnen het onderzoeksteam zo horizontaal mogelijk zijn (CAHILL, 2007).

PAR-onderzoekers dienen gericht naar sociale impact en actie toe te werken. Gemeenschappelijk aan dergelijke acties is dat ze trachten tegemoet te komen aan de noden die doorheen een project gearticuleerd worden. Daarnaast dienen acties tot doel te hebben om het welbevinden en de vrijheid van de deelnemers en gemeenschappen te bevorderen (GREENWOOD & LEVIN, 2007). Daar (kritische) PAR-onderzoekers verder bouwen op *critical race theory*, postkoloniale en feministische theoretische fundamenteën, is het element ‘actie’ geworteld in de notie ‘sociale rechtvaardigheid’ (CAHILL, 2007; McTAGGART et al., 2017). Niettegenstaande iedereen zich beweegt in contexten waar externe factoren en machtsverhoudingen een rol spelen en niet geheel kunnen worden uitgeschakeld, heeft de expertise en ervaring van mensen een transformatief potentieel. Zowel de interpretatie als uitvoering van ‘acties’ kan binnen een PAR-project vele vormen aannemen – bijvoorbeeld foto- en filmprojecten, sensibilisering, publicaties, het opzetten van nieuwe samenwerkingsverbanden – omdat ze afhankelijk zijn van wie er deelneemt en wat de samenwerking teweegbrengt (McTAGGART et al., 2017). Hoewel de actie-component essentieel is, staat PAR gezinszams gelijk aan activisme. Onderzoek, reflexiviteit en gezamenlijke kennisconstructie blijven basisbouwstenen (CAHILL, 2007). Hierin is de Freiriaanse (1970) notie van *conscientization* – i.e. het genereren van een kritisch zelfbewustzijn op basis van een proces van collectieve reflectie en zelf-analyse – een centraal uitgangspunt. Onderdrukte groepen analyseren vanuit hun ervaringen het hoe en waarom van sociale problemen en ongelijkheden (bijv. hoe zijn mensen thuisloos geworden en wat zijn de systemische factoren of barrières?). De PAR-filosofie stelt net daarom dat academische theorieën en traditionele methoden steeds beperkt zijn om de complexiteit van mensen en hun ervaringen te begrijpen (McTAGGART et al., 2017). Bijgevolg wordt binnen PAR de scheiding tussen ‘denken’ en ‘doen’ intentioneel poreus omdat “*valid social knowledge can only be derived from practical reasoning engaged in through action*” (GREENWOOD &

LEVIN, 2007: 6). In die zin heeft PAR een evaluatieve insteek waarbij de betrokken groep via iteratieve cycli van reflectie en actie situaties ‘analyseert’ en pistes bedenkt om te ‘ageren’. Kennis wordt met andere woorden continu ontwikkeld en gevalideerd in relatie tot de dagelijkse praktijk van mensen.

Omwille van deze inbedding streven PAR-benaderingen ook niet naar gefilterde, strikt gecategoriseerde of sterk veralgemeenbare kennis. Ze zijn niet noodzakelijk consensusgericht, ze koesteren verschillende perspectieven en ze stellen kritische subjectiviteit voorop (DUPONT, 2008). Dit betekent dat een zelfbewuste en geïnformeerde wisselwerking tussen de (co-)onderzoekers wordt gestimuleerd. De idee is dat primaire subjectieve ervaringen niet onderdrukt maar idealiter erkend en gecommuniceerd worden. Aangezien PAR kritisch staat tegenover bestaande machtsverhoudingen – binnen de maatschappij en de onderzoekscontext – worden deze eveneens geanalyseerd doorheen het onderzoeksproces (CAHILL, 2007). Streven naar een bewuste toepassing van PAR is daarom een voorwaarde om de instrumentalisering van de epistemologie te vermijden. Precies omdat het voor ons als academici ongewoon is om niet aan de stuurknoppen te staan, is het uitermate belangrijk om reflexief, zelf-kritisch en transparant te zijn (SMITH et al., 2010; BURGESS, 2006).

3. PAR ALS ONDERZOEKSPRAKTIJK

Zoals in andere onderzoeksbenaderingen, vallen theorie en praxis niet naadloos samen (SMITH et al., 2010). Ingeval van PAR stelt zich bovendien de specifieke uitdaging dat er geen eenduidige of gedetailleerde protocollen voorhanden zijn zoals bij andere methoden wel meer het geval is (BURGESS, 2006). Voor PAR vormen de epistemologische criteria het belangrijkste kompas: het prioriteren van de kennis en belangen van de betrokken mensen, een authentieke samenwerking, het bewerkstelligen van actie en een reflexieve houding van de onderzoeker en de participanten (HERR & ANDERSON, 2005; CAHILL, 2007). PAR vraagt expliciet om een open en flexibele toepassing net omdat de gekozen ‘methodologie’ en ‘strategie’ idealiter samen ontwikkeld worden met de participanten (GREENWOOD & LEVIN, 2007). Hierdoor hangt een project in grote mate af van wie eraan deelneemt en hoe de samenwerking verloopt. Bijkomend zorgt de wisselwerking tussen ‘brainstormen/reflecteren, afspraken maken, deze uitvoeren en (her)evalueren’ ervoor dat dit een processueel en onvoorspelbaar gebeuren is in plaats van een eenmalige vaststelling van aanpak (ROOSE et al., 2014). HERR en ANDERSON (2005: 70) omschreven dit als “*designing the plane while flying it*”. Om deze redenen is elk PAR-project een unieke zoektocht waarin onderzoekers in mindere mate beroep kunnen doen op a priori gedefinieerde en gevalideerde coördinaten: bij PAR wordt bij uitstek gevraagd om beroep te doen op elkaar. Dergelijke benadering kan en zal dilemma’s en moeilijkheden met zich meebrengen op niveau van de groep, het project en de individuele onderzoeker. Zonder te pretenderen kant-en-klare stappenplannen te hebben, delen we met u enkele principes vanuit de literatuur en onze eigen ervaringen met PAR.²

Bij onderzoekers die PAR willen toepassen, speelt de persoonlijke interesse en bekommernis om een bepaald fenomeen (bijv. sekswerk en migratie; O’NEILL, 2010) mee in de samenwerking die met een gemeenschap gezocht wordt. Dit kan zowel vanuit een ‘insider’ als ‘outsider’ positie (HERR & ANDERSON, 2005) waarbij de onderzoeker reeds deel kan uitmaken van een gemeenschap (zoals de krakersbeweging; DADUSC, 2019) of daarbuiten staat (zoals de detentiecontext; FINE et al., 2004). Verder kan er reeds gewerkt worden via bestaande or-

2 Michelle VAN IMPE zette een PAR-project op rond de stigmatisering van mensen die drugs gebruiken en Olga PETINTSEVA richt zich op migrantenjongeren die institutionele (justitiële) interventies meemaakten.

ganisaties (zoals een school; McINTRYRE, 2000) en een vooraf afgebakende groep waarin de vraag tot collaboratie wordt voorgelegd of kan er een open oproep zijn voor geïnteresseerden. Cruciaal is dat PAR een toegankelijke ruimte is waarin de mate van participatie kan en mag variëren naargelang de interesse en mogelijkheden van de afzonderlijke deelnemers. Zo kon de eerste auteur in haar PAR-project rond druggebruik vaststellen dat verschillende teamleden ervoor kozen om (tijdelijk) niet meer deel te nemen omwille van persoonlijke besognes. PAR vraagt doorgaans een groter en langduriger engagement van participanten in vergelijking met andere onderzoeksbenaderingen maar geeft tevens de vrijheid om een samenwerking op maat uit te stippelen met de deelnemers. Toch is het PAR-project niet steeds een prioriteit in participanten hun leven en dit dient gerespecteerd te worden. De mogelijkheid om tijdelijk minder of niet te participeren is tevens een belangrijk ethisch principe van PAR. Ook de stakes, de vaardigheden en de verwachtingen van verschillende deelnemers kunnen uiteenlopen. In die zin is het een wijdverspreide misvatting over PAR dat alle participanten in de rol van academische onderzoekers dienen te treden en dat de onderzoekers hun eigen rol, kennis en skills uitwissen. Wat de eigenlijke samenwerking betreft, wordt gewezen op het cyclische karakter van PAR waarin reflectie, planning en actie elkaar afwisselen en informeren (GREENWOOD & LEVIN, 2007). PAR steunt op de principes van dialoog en actie, waarin gaandeweg (maar reeds vanaf een eerste samenkomst) kan nagedacht en gesproken worden over wat de zorgen en noden van mensen zijn, waarom ze denken dat die er zijn en wat we eraan zouden kunnen doen en hoe we dit gaan aanpakken. Dit is een organisch proces en een stelregel houdt in dat de groep steeds geconsulteerd wordt en er afspraken gemaakt worden hoe dit zal gebeuren (hoe organiseren we de samenkomsten, wat willen we bespreken, hoe verzamelen we informatie, hoe kunnen we deze analyseren, hoe willen we betrokken worden bij publicaties, enzovoort). Het PAR-team kan beschouwd worden als een onderzoeksteam waarmee je *from scratch* ideeën en strategieën bedenkt en waarin de concrete coöperatie gaandeweg vorm zal krijgen.

Daarnaast kan de keuze voor PAR ook eerder institutionele uitdagingen met zich meebrengen (SMITH et al., 2010). Vooreerst treed je als onderzoeker verschillende wetenschappelijke standaarden – zoals een duidelijke scheiding tussen onderzoeker en onderzoekssubject, de traditionele experten-rollen en methodologische criteria – enigszins met de voeten. Omwille van deze redenen (en vaak ook de onbekendheid met de benadering) kan je weleens geconfronteerd worden met de veronderstelling dat PAR niet als solide wetenschappelijk onderzoek wordt aanzien. Dit heeft de eerste auteur reeds zelf kunnen vaststellen terwijl andere PAR-onderzoekers aangeven dat de keuze voor PAR de uitbouw van een academische carrière en de publicatie van artikelen in gerenommeerde vaktijdschriften kan bemoeilijken (BURGESS, 2006; HERR & ANDERSON, 2005; DUPONT, 2008). Bovendien lenen de financieringsstructuur, de strakke timing van projecten en verwachtingen van zowel *funding agencies* als ethische commissies (die vaak een a priori uitgeschreven design verwachten en weinig bekend zijn met PAR) zich moeilijker tot het opzetten van dergelijke open projecten. Verder dien je er als onderzoeker vrede mee te (kunnen) nemen dat de controle over het verloop van het project gedeeld wordt met andere mensen die je betreft nét omdat ze andere ideeën, verwachtingen en werkwijzen hebben. Dit alles brengt onvermijdelijk onzekerheden met zich mee, terwijl het een uitdaging en een constante oefening is om een integer PAR-proces te vrijwaren. Het pensum dat onderzoekers vraagt uit hun comfort zone treden is zowel een van de grootste uitdagingen van PAR als een uiterst interessante onderzoekspraktijk (SMITH et al., 2010).

4. TOEPASSING VAN PAR IN DE CRIMINOLOGIE

Zowel historisch als vandaag kent PAR geen brede toepassing in de criminologie (PALI, 2019), terwijl deze in andere disciplines – zoals de sociologie, pedagogie, genderstudies, gezondheidswetenschappen, conflict- en ontwikkelingsstudies – wel meer ingebed is (BOEYKENS, 2019; ROOSE et al., 2014). De initiële interesse in PAR dateert van de jaren '70 (zie ook VAN SWAANINGEN, 1997) en in 2008 lanceerde Ida DUPONT in het tijdschrift *Critical Criminology* een oproep tot een bredere toepassing van PAR in de criminologie. De interesse voor de benadering wordt dan ook recentelijk mondjesmaat hernieuwd: naast de projecten van de auteurs, verrichtte Maggie O'NEILL (2010) PAR met migranten, vluchtelingen en sekswerkers en ook BOWEN en O'DOHERTY (2014) focusten op sekswerk. FINE et al. (2004) werkten met gedetineerden en ZAITCH (2015) was betrokken bij een groen-criminologisch project rond plaatsing van een hydraulische dam. McINTRVRE (2000) verrichtte PAR met jongeren over geweld op school, PALI (2019) schreef over sociale conflicten in interculturele settings en ook het werk van DADUSC (2017) met de krakersbeweging zou gecategoriseerd kunnen worden als (P)AR. Toch is het enigszins vreemd dat deze benadering beperkt aanwezig is in de criminologie (DUPONT, 2008). Dit kan deels te wijten zijn aan de thematische focus van criminologie als domein want niet alleen de epistemologie vergt een zekere *mind switch*, ook stelt O'NEILL (2010) dat het weleens wringt dat “*stereotypical objects of research become co-creators of the research*”. De u welbekende vraag die Howard BECKER in 1967 opwierp, nl. “*whose side are we on?*” kan ook in deze nog steeds relevant zijn. Voor BECKER vertrekt criminologisch onderzoek naar maatschappelijke problemen steeds vanuit het standpunt van bepaalde actoren. Volgens hem wordt de onderzoeker die ervoor kiest om het perspectief weer te geven van groepen die in het dominante discours in wezen geen stem hebben (wat in PAR doorgaans het geval is), vaak verweten dat zij of hij ‘onvolledig’ is geweest of, erger nog, ‘vooringenomen’. Criminologen die vertrekken vanuit het standpunt van actoren binnen de strafrechtsbedeling of het beleid (een veelvoorkomend gegeven in onze discipline) lopen dat risico echter minder. BECKER verklaart deze tegenstelling in termen van een ‘hiërarchie van geloofwaardigheid’. Als we de ‘deviant’ of ‘crimineel’ op haar of zijn woord geloven, gaan belangrijke vanzelfsprekendheden op de schop; ook de expertise en de werking van professionele actoren of machtsgroepen kunnen immers in vraag worden gesteld (DECORTE et al., 2016).

In navolging van bovengenoemde auteurs, beargumenteren we dat PAR een doorgedreven intellectuele en reflexieve onderneming voor criminologen kan zijn. Bovendien wordt binnen PAR concreet de connectie gemaakt tussen engagement en onderzoek, waardoor het een kans biedt om als wetenschapper op een vrij radicale wijze ‘uit de ivoren toren te komen’, bestaande (machts)verhoudingen uit te dagen en actief te streven naar een transformatie van het status quo (FREIRE, 1970; CAHILL, 2007). Deze meer gedemocratiseerde vorm van onderzoek laat *experience-based* inzichten diepgaand en authentiek aan bod komen waardoor verschillende *ways of knowing* in relatie tot elkaar kunnen bekeken worden. Dit kan het proces van (wetenschappelijke) kennisconstructie rijker maken terwijl we ons als onderzoekers bewust kunnen worden van onze eigen vanzelfsprekendheden, veronderstellingen en machtsposities (FALS BORDA & RAHMAN, 1991). Tot slot biedt PAR een mogelijkheid om de afhankelijkheid van beleidsmakers deels los te laten en zelf actie te ondernemen binnen domeinen die ons nauw aan het hart liggen, samen met de betrokken groepen.

REFERENTIES

BECKER, H. S. (1967). Whose side are we on? *Social Problems*, 14(3), 239-247.

- BELL, K. (2011). Participants' motivations and co-construction of the qualitative research process. *Qualitative Social Work*, 12(4), 523-539.
- BOEYKENS, T. (2019). Exile, return, record. Exploring historical narratives and community resistance through participatory filmmaking in 'post-conflict' Guatemala. *Journal of Extreme Anthropology*, 1(3), 30-56.
- BOWEN, R., & O'DOHERTY, T. (2014). Participant-driven action research (PDAR) with sex workers in Vancouver. In C.R. SHOWDEN, & S. MAJIC (Eds.), *Negotiating Sex Work: Unintended Consequences of Policy and Activism* (pp. 53-74). University of Minnesota Press.
- BURGESS, J. (2006). Participatory action research: First-person perspectives of a graduate student. *Action Research*, 4(4), 419-437.
- CAHILL, C. (2007). The personal is political: Developing new subjectivities through participatory action research. *Gender, place and culture*, 14(3), 267-292.
- DADUSC, D. (2017). Squatting: The urban space as a common good. [uitg. doctoraal proefschrift]. Kent University – Utrecht University.
- DECORTE, T., JESPERS, R., PETINTSEVA, O., & TUTELEERS, P. (2016). *Misdaad en straf vandaag. Manifest voor kritische criminologie*. EPO/VUB Press.
- DUPONT, I. (2008). Beyond doing no harm: A call for participatory action research with marginalized populations in criminological research. *Critical Criminology*, 16(3), 197-207.
- FALS BORDA, O., & RAHMAN, M. A. (1991). *Action and knowledge: breaking the monopoly with participatory action research*. The Apex Press.
- FINE, M., TORRE, M. E., BOUDIN, K., BOWEN, I., CLARK, J., HYLTON, D., & UPEGUI, D. (2004). Participatory action research: From within and beyond prison bars. In L. WEIS, & M. FINE (Eds.), *Working method: Research and social justice* (pp. 253-269). Routledge.
- FOUCAULT, M. (1975/2015). Surveiller et punir. In M. FOUCAULT (Ed.), *Oeuvres II* (pp. 261-613). Galimard.
- FREIRE, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. The continuum Publishing Company.
- GREENWOOD, D. J., & LEVIN, M. (2007). *Introduction to action research: social research for social change* (2nd Edition). Sage.
- HERR, K., & ANDERSON, G. L. (2005). *The Action Research Dissertation: A Guide for Students and Faculty*. SAGE Publications Inc.
- MCINTYRE, A. (2000). Constructing meaning about violence, school, and community: Participatory action research with urban youth. *The Urban Review*, 32(2), 123-154.
- MCTAGGART, R., NIXON, R., & KEMMIS, S. (2017). Critical participatory action research. In L. Rowell, C. Bruce, M. Shosh, & M. Reil (Eds.), *The Palgrave International Handbook of Action Research* (pp. 21-35). Palgrave Macmillan.
- O'NEILL, M. (2010). Cultural criminology and sex work: Resisting regulation through radical democracy and participatory action research (PAR). *Journal of Law and Society*, 37(1), 210-232.
- PALI, B. (2019). Aligning Action Research and Restorative Justice Highlighting Epistemological Tensions. *Journal of Extreme Anthropology*, 1-23. doi:http://dx.doi.org/10.5617/jea.6688
- RITTER, A., LANCASTER, K., & DIPROSE, R. (2018). Improving drug policy: The potential of broader democratic participation. *International Journal of Drug Policy*, 55, 1-7. doi:https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2018.01.016
- ROOSE, R., BOUVERNE-DE BIE, M., & ROETS, G. (2014). Action Research and democracy. In G. BIESTA, M. DE BIE, & D. WILDEMEERSCH (Eds.), *Civic learning, democratic citizenship and the public sphere* (pp. 107-121). Springer.
- SMITH, L., BRATINI, L., CHAMBERS, D. A., JENSEN, R. V., & ROMERO, L. (2010). Between idealism and reality: Meeting the challenges of participatory action research. *Action research*, 8(4), 407-425.
- VAN SWAANINGEN, R. (1997). *Critical criminology: Visions from Europe*. Sage.